

ФОРМУВАННЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ НА БУКОВИНІ У XVIII – XX СТОЛІТТЯХ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА МОВНІ АСПЕКТИ

У статті простежено шляхи формування німецьких колоній на Буковині у XVIII – XX ст. Показано, який внесок зробили поселенці в економіку краю, зокрема в сільське господарство та в розвиток міської інфраструктури, як спосіб життєдіяльності німців впливає на формування менталітету буковинців, яким чином особливості колонізації відбилися на мові Буковини.

Im Artikel werden die Formungswege der deutschen Kolonien in Bukowina im 18. – 20. Jh. verfolgt. Es wird gezeigt, welchen Beitrag zur Wirtschaft eines Kreises, insbesondere zur Landwirtschaft und zur Entwicklung der Stadtinfrastruktur, die Umsiedler geleistet haben. Es wird veranschaulicht, wie die Lebensweise der Deutschen die Formung der Mentalität von Bukowinern beeinflusst hat und auf welche Weise sich die Besonderheiten der Kolonisierung auf die Sprache der Bukowina auswirkte.

Серед націй, які населяли південно-західний край України – Буковину, суттєве місце займали німці, які проживали як у суцільнонімецьких колоніях, так і розсіяно, працюючи ремісниками, чиновниками тощо у різних населених пунктах краю та складаючи певну частину жителів. У німецькій історіографії проблемою поселення німців на Буковині займалися німецькомовні історики: Франц Адольф Вікенгаузер, Раймунд Фрідріх Кайндль, Йоганн Полек, Карл Ромсторфер, Вільгельм Шмідт, Фердинанд Циглауер фон Блументаль, частково Еріх Бек, Еміль Турчинські, Георг Дроздовські та Рудольф Вагнер. В румунській історіографії деякі аспекти німецької колонізації висвітлив І. Якобеску. В українській історіографії, попри часті згадки німецьких поселень у різноманітних історіях Буковини, детальні дослідження відсутні (за винятком спроби С. Трояна, вивчення німецьких культурних товариств С. Осачука та аналізу німецької мови на Буковині, що провадили І. Яцюк та автор). Поєднання колонізаційного процесу з соціально-економічним фактором та процесом функціонування німецької мови на Буковині, однак, залишається невивченим. Це робить запропонований огляд-аналіз досить актуальним.

Як відомо, в умовах австрійської монархії Буковина початку XX ст. стала хоч і незначним за своїми розмірами, але вірним відображенням тогочасної австрійської різноманітності. За енциклопедичними даними ¹, ця мало розвинута, як і Галичина, переважно сільсько-господарська провінція монархії (з її мовною замкнутістю) складала всього 10 тис. 442 кв. км, а її населення охоплювало 929 тис. чол. (1909). Буковина за площею відповідала 1/60 загальноімперської території та 1/50 її населення. У національному відношенні Буковина відображала також у зменшеній формі велику Австрію (за принципом: *Viribus unitis* “все в одному, об’єднаними зусиллями”). Тому за національним складом Буковина була строкатою – 41,2% русинів та 31,7% румунів складали працюючу більшість, 14,4% німців та 3,7% поляків – в основному управляючу та майстрову меншість; 22% євреїв та 3,3% вірменів, значна частина яких переселилася з Галичини та Семигороду, репрезентували сферу послуг та торгівлі. Угорці (1,3%), чехи та словаки (0,1), росіяни-липовани, чи филипони старобрядської релігії (0,5%), кочівники цигани доповнювали цю різнобарвну картину. Г. Дроздовські ², старий австрієць, описуючи з деякими сентиментами свій маєток у Калинещах, згадав селян та садівників

українського й румунського походження, лісника-німця, орендаря-єврея, священника-угорця з сусіднього Істенієгіцу біля Радівців, кондитора-поляка, столяра-чеха, лудильника-словака, городників-болгарів, садівника-липована... Об'єднуючим елементом у межах Габсбурзької монархії були німці.

Як відомо, перші згадки про присутність німців на Буковині відносяться до XIV ст. Сакси з Трансільванії, за заняттям купці та ремісники, поселялися переважно в містах (Мольде, Нямц; Родна, Роман, Серет, Сучава тощо), що й засвідчує ім'я пиркалаба тих часів Хермана чи назва міста Нямц. Церква Святого Іоанна в Сереті була резиденцією католицького єпископа, до єпархії якого належали німецькі переселенці. Однак унаслідок несприятливих умов (постійних воєн, турецького васальства) у XVI ст. еміграції німців припинилися, а нащадки попередніх асимілювали³.

І тільки в 1760 р., тобто за півтора десятиліття до приєднання (Einverleibung) Буковини до Австрії, розпочався новий приплив німецьких переселенців. Саме тоді граф Август Понятовський поселив у Прилипчу німецьких ткачів з околиць Бреслау і Ельбінга для того, щоб вони працювали на його суконній фабриці у Заліщиках. Це поселення, однак, не розвинулося і на 1775 р. знаходилося в стані занепаду⁴. Однією з причин цього були непомірні податки, накладені на працюючих прибульців. У своєму хризові від 5.08.1762⁵. Григорій Калімах Вода затвердив права та обов'язки бреславських німців, які осіли у Прилипче Чернівецькій волості у 1759 – 1761 рр. Кожний поселенець, що мав хату, повинен був щороку платити по 10 леїв, що було вдсятеро більше від оплати касариту для бідняка – 1 лей⁶. Більше того, якщо податок з кожного вулика складав для буковинця одну пару⁷, то в цій німецькій колонії з 13 вересня 1764 р. – аж 4 пари з вулика⁸.

Друга німецька колонія виникла у період російсько-турецької війни (1769 – 1774). Заходами остзейського масона барона Петера Ніколая Гартенберга-Садогурського, який 24 лютого 1771 р. отримав право на відкуп монетного карбування на землях поблизу сіл Рогізна та Жучка (біля Чернівців) була налагоджена робота монетарні. За його проханням на Буковину було переселено певну кількість німців для роботи в монетарні, а також незначну кількість ремісників. Німці-протестанти, переважно з округу Ноймаркт, відкарбували для потреб російської військової адміністрації із 842 турецьких гармат, 120 мортир та 4 гаубиць мідні російсько-молдовські монети на суму 681 629 руських рублів 63 копійки⁹. Поселення, де ці німці жили та працювали, було назване Садгорою на честь його засновника (Гартенберг у перекладі українською мовою означає "сад-гора"). Після укладення миру з Туреччиною у 1774 р. монетний двір було ліквідовано і в Садгорі серед 900 жителів (1775) залишилося кілька десятків "німецьких спеціалістів різних видів", які висловили за умови австрійського сприяння готовність "облаштувати тут цісарське вільне торгове місто"¹⁰.

Після входження Буковини до Австрії в 1775 р. розпочався наступний етап у розвитку німецьких колоній. Йосиф II, сподіваючись у своїх стратегічних замірах зробити Буковину подовженням прикордонної військової зони (*Gränzmilitärsystem*), що тяглася від Адріатики до Трансільванії, видав цісарське повеління від 8 лютого 1775 р. про запровадження особливого статусу Буковини, який назвали "військовим управлінням"¹¹. Це управління Буковини очолювали генерал-майор барон фон Сплени (24.10.1774 – 1779) та генерал барон К. фон Енценберг (1779 – 1787), які значною мірою, використовуючи колонізацію, розпочали ґрунтовну реорганізацію краю, що стосувалася всієї інфраструктури Буковини.

На час, коли австрійці прийшли на Буковину, як зазначав Г. фон Сплени у своїй доповідній записці (1775)¹², сільське господарство суттєво відставало, а ремесло тут було розвинуте дуже слабо. На Буковині відчувалася велика нестача робочої сили для цивілізованого обробітку землі, що лежала облогодом, тому органи державного управління намагалися залучити у край німецьких колоністів із Галичини. Ініціатором став той же генерал Г. фон Сплени, який у 1775 р. видав наказ "Про переселення селян Північних земель". Колоністів не вистачало, і запит повторився знову, щоправда, за правління К. фон Енценберга. Тому 14 серпня 1781 р. зі Львова надійшла звістка про те, що з Галичини на Буковину направлялося 50 німецьких сімей (родом із різних областей, у т.ч. із Райнланду, Галичини та Банату) з наміром тут оселитися. 25 липня 1782 р. в Чернівці прибули дві німецькі родини з 12 дітьми. Після переговорів з керівництвом генерал Енценберг поселив їх у будиночки для переселенців у передмісті Роша,

які не були ще ніким зайняті. Незабаром, 10 жовтня того ж року, прибуло ще 7 сімей, а 14 жовтня – наступні 11, які були досить бідні та мали разом 26 дітей. Вони були поселені у Молодії та на Жучці¹³. Переселенці отримали дерев'яні будинки, які здебільшого склалися з кімнати, комори і сіней, поряд знаходились необхідні господарські приміщення. Крім цього вони отримували землю й худобу за певну плату. Основним заняттям німецьких колоністів у буковинській місцевості стало землеробство, садівництво, городництво і тваринництво.

Що стосувалося міст, то для задоволення потреб населення, припинення вивозу грошей за кордон (100 тис. фл. щорічно) австрійці та німці вперше налагодили варіння пива на Буковині. Монополія на виготовлення пива належала німецькій сім'ї з Аугсбурга, яка започаткувала своє ремесло в Сереті. Окрім того, за рекомендаціями Військової адміністрації розпочався розвиток міської інфраструктури, до якої з 1782 р. долучилися й німецькі колоністи Роші родом з Райнланду. Внаслідок цього (з мурів Цецинської фортеці) появились перші кам'яниці. В одному з таких будинків у 1783 р. відкрили поштамт у Чернівцях, а в 1785 р. в місті було засновано першу і на той час єдину аптеку¹⁴. Німецькі ремісники працювали в цехах та на перших фабриках і заводах (паперова фабрика Екхарта в Чернівцях; ремонт парових машин). Міста з середини ХІХ ст. перетворювалися в промислові центри. Сфера послуг у Чернівцях та інших містах завдяки зусиллям адміністрації та колоністів поступово почала наближатися до певних стандартів австрійського міста.

Враховуючи державні потреби та запобігаючи вивозу грошей, Австрія від самого початку звернулася до освоєння буковинських ресурсів (лісів, полів, копалин), для чого знову знадобилася допомога німецьких колоністів. Поряд із сільськогосподарськими колоніями одна за одною почали утворюватися гірські шахти-колонії, заселені переважно німцями зі Шпіса (Ціпса) в Трансільванії (1784 – 1809: 3 тис. сімей). Для потреб жителів та тваринництва (вівчарства) на території Буковини за рішенням адміністрації (1783) почали розроблятися великі соляні родовища в селах Солка, Красна, Слатина, Путна. Для цього були запрошені німецькі службовці й гірники, які почали промисловий видобуток солі, поставивши випарні казани, чим було вирішено “сольову проблему”. У 1790 р. відкрили великі поклади солі біля Качики (Південна Буковина), і вже наступного року розпочалась їх промислова експлуатація, що зберегло щонайменше 80 тис. фл. від витрати їх у Молдові на закупівлю солі¹⁵.

У Карпатах були відкриті родовища залізної руди. Прибулі німецькі гірники, родом переважно із Трансільванії, відкрили в 1786 р. залізобудівний завод біля Якобен, який незабаром занепав, а згодом заснували Айзенау, Луїзенталь і Букшоа. Викупивши у 1794 р. Якобени, вже в 1796 р. колоніст Т. Манц заакціонував за 24 тис. гульденів долини рік Бистриці та Молдови і розширив там видобуток заліза й міді. У 1797 р. він же знайшов поклади срібла та свинцю в Кирлибабі, які почав експлуатувати у 1801 р. його підприємливий родич А.Манц фон Марієнзеє. Вже у 1806 р. на видобувних заводах працювали 160 осіб, значною частиною німецького походження¹⁶. З Кирлибаби до 1830-х рр. поступало близько 1000 марок срібла, тобто понад 280 кілограм срібла щорічно¹⁷. Отримані гроші А.Манц направляв на розбудову Якобенського комплексу.

Про необхідність виробництва скла розмірковував Сплєні (1775). Згодом його думку підтримав генерал Енценберг, який опублікував своє розпорядження з цього приводу у львівській газеті від 6 січня 1782 р. Уже на 12 лютого цього ж року була сформована група склярів із Гьотінгена у кількості 12 чоловіків з їхніми сім'ями, які, однак, були направлені на Галичину. Лише економічна блокада Австрії, яку Наполеон проводив у 1793 – 1803 рр., призвела до зміни ситуації – в 1793 р. на Буковину були запрошені німці-склодуви та лісоруби із чеського Бемервальду (Böhmerwald: 1793 – 1817) для заняття гутництвом. Вони заснували містечко Стара Гута (1797: Althutte), чисельність населення якого в 1803 р. становила 108 чоловік. Тут та в Путні, Красній (1803), Фюрстенталі (Furstenthal), Чудині, Новій Гуті (1815), Карсберзі, заселеному виключно німцями із Богемії, німецькі колоністи розпочали інтенсивно випалювати ліси на смолу, дьоготь та особливо поташ, щоб виготовити дефіцитне скло і скляний посуд з нього. У 1789 р. було вже 90 місць поташоваріння, необхідних для виготовлення скла, де, залучаючи місцеве населення, працювали колоністи. На життя вони заробляли, виготовляючи на склянному заводі масові вироби зі скла, посуду та скляні буковинські ікони¹⁸. Але з часом, після напливу якісного чеського скла, ці галузі стали зовсім

нерентабельними і досить чисельне німецьке населення змушене було шукати інші джерела заробітку. Багато хто з них стали справними лісорубами, теслярами та мулярами.

Як уже зазначалося, наприкінці XVIII ст. розпочалося переселення селян і сільських ремісників із Південно-Західної Німеччини, яких прозвали “швабами” (1782 – 1787). Вони заснували 19 колоній та порозселялися по буковинських селах (с. Айзенау, Людвігсдорф, Фюрстенталь, Фратауц, Терблеште; Молодія, Роша, Калічанка, Чудей). У XIX ст. знову посилювалося переселення цих “швабів” з Райнланду та німців чеського походження з Бемервальду, основним заняттям яких стало садівництво, городництво і тваринництво. У такий спосіб виникли сільськогосподарські колонії: Арбора, Німецькі Бадівці, Іцкани. Пізніше німецькі колоністи поселилися в Гліті, Гура-Гуморі, Глибокій і Шварцталі. Остання найбільша хвиля німецької сільської еміграції проходила у 1850 р., коли з'явилася колонія Августендорф (Сторожинецький район). Жителі колоній, заснованих у 1860-х роках (Александрдорф та Катарінендорф у Вижницькому районі) походили вже від буковинських колоністів¹⁹. Колоністи займалися землеробством, овочівництвом і тваринництвом дуже раціонально, їхні доходи від сільського господарства були рентабельними, і тому німецькі колонії у всіх аспектах розвивалися успішно. Німці привезли у край кращі породи худоби, вони вирощували гарних, сильних і великих коней²⁰. Німці виявилися вправними господарями, наслідувати яких почали місцеві жителі. Двох- та більше кімнатні кам'яні чи дерев'яні будинки, частина яких збереглася донині, були гарними та добротними; красивий вигляд мали й господарські будівлі. Всюди (на подвір'ї з маленькими квітниками та у тваринницьких приміщеннях) панувала чистота й порядок.

Певне враження на місцеве населення справляв німецький сімейний устрій (з обов'язковою грамотністю дітей) та організація общини, якою керувала рада громади. Цей устрій, як і громадське життя німців, спосіб організації праці та дозвілля, певним чином відбилися на місцевих українських та румунських громадах, на формуванні менталітету буковинців. Із приходом німців на Буковину один за одним почали виникати цехи ремісників, що згодом призвело до відкриття Торгово-Промислової палати (1852). Формування нових спілок активізувалося після 1848 р., коли з'явилися спілки для підтримки знедолених хворих, овдовілих жінок, сиріт, спілки школярів. Спілки утворювались як на професійному рівні (спілки службовців, учителів, лікарів і навіть пожежників), так і на рівні захоплень (перше спортивне об'єднання в Чернівцях: 1867). У 1862 р. в Чернівцях було створено “Musikverein: Об'єднання по сприянню музичному мистецтву”, у 1872 р. було засновано чоловічий хор, у 1851 р. – бібліографічна спілка у сфері культури, у 1869 р. засновано “Спілку по підтримці наукової освіти”, а в 1871 р. – об'єднання “Німецький читальний зал”²¹. Економічне життя громад підтримувала участь у касах взаємодопомоги, т.зв. “райфайзенках”, що розповсюдилися наприкінці XIX ст. на українські та румунські громади краю.

Особливості колонізації відбилися на німецькій мові Буковини. Австрійці (1900: 29 тис чи 8 – 9%), які прибули в міста краю як урядовці та адміністратори тощо потребували поширення німецького мовного й культурного впливу. Завдяки продуманій політиці розселення, говірки гірників зі трансільванського Шпіса (Ціпсу), складувів та лісорубів із чеського Бемервальду, селян і сільських ремісників із Південно-Західної Німеччини унаслідок різних професій та територій поселення, відмінних віросповідань (між протестантами Ціпсу та Пфальцу жили католики із Бемервальду) практично не змішалися між собою. Тому німецька мова на Буковині функціонувала в трьох варіантах: як літературна мова (офіційних установ, навчальних закладів та преси), як місцеві рейно-франкські говірки “швабів”, грюндлерські ципсів та баварські бемервальдців та як *Buchenländisch* (німецька розмовна мова базару). Внаслідок цієї політики німці та німецькомовні євреї (як редактори газет, ініціатори німецького театру, глядачі та читачі) багато зробили для утвердження саме літературної німецької мови. Завдяки їхнім зусиллям Буковина посідала друге місце (після Нижньої Австрії) серед коронних земель щодо друку преси (120 газет та журналів 1848 – 1914 рр.). Тому Г. Дроздовскі, П. Целан, Р. Ауслендер відзначали, що офіційна німецька мова Буковини була літературною.

В умовах багатомовності (на Буковині були побутовали українська, румунська, польська, німецька та їдиш) німецька розмовна мова Буковини (*Buchenländisch; Bukowiner Deutsch; Bukowinerisch*) стала своєрідною мовою міжетнічної комунікації (“lingua franca”). Нею

користувалися і німці, і представники інших національностей, внаслідок чого вона своєрідно “абсорбувала” та інтерферувала особливості, притаманні передусім їдиш, українській та румунській мовам. За цими особливостями буковинські німці легко вирізнялися в інших областях німецького мовного ареалу, що засвідчують як самі мовці (Г. Дроздовскі)²² та тогочасна преса²³, так і сучасні дослідники (І.Я. Яцюк)²⁴ та автор цієї праці²⁵.

У фонетичному відношенні в “Bukowinerisch” відбулися певні фонетичні зміни: під впливом української та румунської зникла аспірація і зімкнені глухі звуки вимовлялися без придиху (refer замість Pfeffer; kein замість khein). Внаслідок зменшення огубленості зникли умлаути (zerick; kibel; mot чи mut); під впливом української та румунської спростилися довгота голосних та короткість коротких голосних; дещо “піднялася” інтонація тощо. На морфологічному рівні відбулося спрощення морфологічної структури різних частин мови. У системі дієслова претерит поступився розмовному перфекту. Під інтерферуючим впливом румунської та української ряд дієслів стали рефлексивними (er erschreckt sich “він лякається”), спостерігалася й зміна керувань (sie hat sich mit ihm gekisst). Під впливом їдишу та української відбулося заміщення прислівників та прийменників (Wir sind immer noch stärker wie Ihre Partei, де wie з’являється замість als). Специфічно буковинським став ужиток прийменника von за взірцем їдишу та української (Was, der Moritz ist viel älter von Ihnen! Er ist grösser von mir). У синтаксичному відношенні спостерігалася поширення простих речень, у т.ч. часто з утворенням інтерферованих покручів (Wer bin Sie?). Поступове руйнування рамкової конструкції та втрата частки zu відбувалися внаслідок калькування структури українського речення (ich bin gegangen in die Stadt, um kaufen einen Hut)²⁶. На лексичному рівні, де особливо активно відбувалися міжмовна інтерференція, Buchenlandisch (часто через близькоспоріднений їдиш) засвоїла місцеві реалії (Oranken, Lammfellkutschma, Pisanki), харчові терміни (Mamaliga, Borsch, Pirogi; Brindsn), сільськогосподарську назви та предмети побуту (Kopize, Kolibe, Balia) та навіть загальноновживані слова, які мали в німецькій мові активно вживані відповідники: Pofta “апетит” (рум. pofta), Baschokre тощо. Активним стало запозичення прізвиськ та лайливих виразів; Du Surd, Flamint “ти, дурню, голодний!”²⁷. Вплив автохтонних мов (часто через їдиш) зумовив зміни семантичних систем слів (sich stopfen “тіснитися”; sich drehen “крутитися”) та калькування фразеологізмів (sich zu einer Arbeit nehmen “братися до роботи”, an die Arbeit gehen “йти до роботи”). Під впливом української та румунської мов спостерігалася глибоке проникнення серії емфатичних буковинських вигуків у німецьку мову. Зразками таких випадків були: Ahi (taki)! (як вигук подивування); No! (вигук вагання чи сумніву); Bihme! (переконування); O(i), Йой! (вигук тріумфу та болю); Au wa =Owa! (байдужість); Nu! Oho! (здивування) тощо.

Нині німецька мова як рідна на Буковині зникає, хоча ще в Чернівцях можна зустріти “останніх могікан”, як себе називають старі буковинці, а в селах (Снячів-Думанецький, Глибичок, Молодія) нащадків німецьких поселенців (сім’ї Мюллерів, перехрещених на Мельників, Бергерів, Раїнів, Шмідтів тощо), відзначаючи взірцевий порядок на подвір’ях, до цього часу називають “швабами”. Пам’ятником австрійському німецтву стоять численні квартали в містах Буковини.

Німецька колонізація, спричинена зовнішніми факторами (анексією Буковини Австрією) була фактором, що “каталізував” економічний, промисловий та сільськогосподарський розвиток краю та вплинув на формування менталітету буковинців. Продумана політика Австрійського уряду забезпечувала єдність багатонаціональної монархії. У перспективі доцільніше вивчити вплив колонізації на розвиток економіки краю, становлення його грошового обігу.

¹ Meyers kleines Konversationsbuch. – 7. Aufl. – Leipzig; Wien: Bibliogr. Institut, 1909. – Bd.5: Nordkap bis Schonbein. – 1909. – S. 109 – 111.

² Ficker A. Hundert Jahre (1775 – 1875). – Wien, 1875. – S. 20 – 37.

³ Wagner R. Vom Halbmond zum Doppeladler. – Meitingen; Erlingen, 1996. – S. 36.

⁴ Ibid. – S. 38.

⁵ Balan T. Documente bucovinene . – Vol.V: 1745 – 1760. – Cernauți, 1939. – S. 9.

⁶ Ibid. – P. 52.

⁷ Ibid. – P. 148.

⁸ Ibid. – Vol.VI: 1760 – 1833. – București, 1942 – S. 127.

- ⁹ Див.: Пивоваров С.В., Чеховський І.Г. Садгірський монетний двір XVIII ст. // Вісник Центру буковинознавства. Серія істор. – Чернівці, 1993. – Вип.І. – С. 13 – 24; Turczynski E. Geschichte der Bukowina in der Neuzeit, Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mitteleuropäischen Landschaft. – Wiesbaden, 1993. – S. 133; Polek J. Anfänge der deutschen Besiedlungen der Bukowina unter der Militärverwaltung (1774 – 1786). – Czernowitz, 1899. – S. 3 – 10.
- ¹⁰ Сплени фон, Г. Опис Буковини/ Пер.з нім., передмова та коментар О.Д.Огуя і М.М.Сайка. – Чернівці, 1995. – С. 23 – 24.
- ¹¹ Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina (seit 1774). – Czernowitz: Pardini, 1898. – S. 18.
- ¹² Сплени фон, Г. Вказ. праця. – С. 28 – 29.
- ¹³ Wagner R. Spuren der deutschen Einwanderung in der Bukowina vor 200 Jahren // Grenzschutz und Adel in österreichischer Zeit. – München, 1983. – S. 79.
- ¹⁴ Ibid. – S. 82.
- ¹⁵ Zieglauer F. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militärverwaltung. – Erste Bilderreihe 1: Dargestellt im Spiegel der Denkschriften des kommandierenden Generals Freiherrn von Enzenberg. – Czernowitz: Pardini, 1893. – S. 97, 100.
- ¹⁶ Державний архів Чернівецької області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1677. – Арк. 112; Огуй О.Д., Сайко М.М. Передмова та коментар // Сплени фон, Г. Вказ. праця. – С. 20; Cocuz I., Cucu D. Bancile si creditul funciar românesc in Bucovina (1840 – 1918). – Suceava: Musatinii; Bucovina Viitoare, 1999. – P. 24, 32 – 35.
- ¹⁷ Wochenschrift der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer: Organ für inn- und ausländische Handels- und Gewerbeinteressen. – Czernowitz, 1852. – 12 Nov. – S. 358; Ficker A. Op. cit. – S. 19.
- ¹⁸ Троян С. Буковинське німецтво і його роль у культурному розвитку краю: 1775 – 1914 // Anualele Bucovinei. – 1997. – Vol. 4, Nr. 3 – P. 747; Cocuz I., Cucu D. Op. cit. – P. 32 – 35; Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Czernowitz: Pardini, 1908. – S. 194.
- ¹⁹ Kapri E. Buchenland – ein österreichisches Kronland verschiedener Völkergruppen. – Stuttgart; München, 1974. – S. 15.
- ²⁰ Wagner R. Spuren der deutschen Einwanderung in der Bukowina vor 200 Jahren // Grenzschutz und Adel in österreichischer Zeit. – München, 1983. – S. 78 – 84; Ботушанський В. Сільське господарство Буковини (Друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.
- ²¹ Kapri E. Op. cit. – S. 15.
- ²² Drozdowski G. Damals in Czernowitz und rundum. Erinnerungen eines Altösterreichers. – Klagenfurt: Verl. D. Kl. Zeitung Karnten, 1984. – 200 S.
- ²³ Bukowiner Nachrichten. Organ des deutschen Volksbundes in der Bukowina XVII. Jg. – 1914. – 1. Jänner – 29. August (Nr. 7106 – 7213). – S. 3.
- ²⁴ Яцюк І.Я. Німецький діалект Карпатського регіону України: Автореф. дисертації ... канд. філол. наук зі спеціальності 10.02.04 "Германські мови". – К., 1996. – 20 с.
- ²⁵ Огуй О. Лексична інтерференція української та німецької мов на Буковині початку XX ст.: Ступінь інтерферованості // Проблеми зіставної семантики: Зб. наук. ст. /М.П.Кочерган (ред.). – Вип.6. – К.: 2003. – С. 28 – 34.
- ²⁶ Drozdowski G. Op. cit. – S. 69 – 77; Bukowiner Nachrichten. Organ des deutschen Volksbundes in der Bukowina XVII. Jg. – 1914. – 1. Jänner – 29. August (Nr. 7106 – 7213). – S. 3.
- ²⁷ Drozdowski G. Op. cit. – S. 69 – 81.